

49

La sculpture byzantine

VIIe - XIIe siècles

Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000)

Édités par Charalambos PENNAS et Catherine VANDERHEYDE

BULLETIN DE CORRESPONDANCE HELLÉNIQUE

É C O L E   F R A N Ç A I S E   D ' A T H È N E S

Directeur des publications : Dominique Mulliez
Adjoint aux publications : Sandrine Huber

Révision et mise au point des textes : EFA, Béatrice Detournay
des textes grecs : Ariadni Fioretou
Conception artistique : EFA, Velissarios Anagnostopoulos
Réalisation : Thymeli s.n.c.
Coordination de la fabrication : Velissarios Anagnostopoulos
Photogravure
Impression Reliure : Break In s.a.
Conception graphique de la couverture : EFA, Velissarios Anagnostopoulos

Dépositaire : De Boccard Édition-Diffusion – 11, rue de Médicis, F – 75006 Paris, www.deboccard.com

 ISBN 978 2-86958-196-8

SPOLIA ΓΛΥΠΤΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΜΑΡΟΥΣΙΟΥ ΑΤΤΙΚΗΣ*

Γεώργιος ΠΑΛΛΗΣ

Στην περιοχή του Αμαρουσίου Αττικής, δώδεκα χιλιόμετρα βορειοανατολικά της Αθήνας, διασώθηκε ένας αριθμός μεσοβυζαντινών αρχιτεκτονικών γλυπτών σε δεύτερη χρήση. Η αρχική θέση τους παραμένει άγνωστη, καθώς στην περιοχή δεν διατηρείται κανένα κατάλοιπο ή άλλο στοιχείο σχετικό με σύγχρονά τους κτίσματα για τα οποία προορίζονταν. Μονάχα μία επιγραφή, χαμένη σήμερα, μαρτυρεί τα εγκαίνια ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου το έτος 850[1]. Έστω μεμονωμένα, τα γλυπτά αυτά παρουσιάζουν ενδιαφέρον για την παρακολούθηση της εξέλιξης της γλυπτικής στην Αττική.

Εδώ εξετάζεται αναγκαστικά ένα μόνο μέρος αυτού του υλικού, όσα γλυπτά σώζονται ακόμη εντοιχισμένα σε μεταβυζαντινούς ναούς της περιοχής. Μια υπαίθρια συλλογή που είχε δημιουργηθεί τη δεκαετία του 1920 στον αυλόγυρο της Παναγίας Νερατζιώτισσας[2] και περιελάμβανε ενδιαφέροντα spolia, έχει διαλυθεί και χαθεί – σώζονται μόνο φωτογραφίες ορισμένων αντικειμένων[3] (βλ. επίμετρο).

* Οφείλω σε αυτό το σημείο να ευχαριστήσω τον π. Μιχαήλ Ποντικάκη και την κ. Λ. Σερασκέρη της ενορίας των Αγίων Αναργύρων Αμαρουσίου, καθώς και τον διάκ. Γελάσιο Πουλουζασβίλι και τον π. Χρήστο Μαρούδα της ενορίας Κοιμήσεως Θεοτόκου, οι οποίοι διευκόλυναν με προθυμία και υπομονή την επιτόπια μελέτη του υλικού.

1. G. LAMPAKIS, *Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce* (1902), σ. 16. A. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *EMME* Γ΄ (1933), σ. 202, εικ. 272.
2. Κοινότης Αμαρουσίου, *Οδηγός Αμαρουσίου* (1928), σ. 30.
3. A. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 200, εικ. 269-270.

Επίσης, εξαιρέθηκαν δύο γλυπτά, που μελετώνται από αρχαιολόγους της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και ένα ακόμη, του οποίου η κατάσταση διατήρησης δεν επιτρέπει ολοκληρωμένη μελέτη.

1. Στο μεταβυζαντινό ναό της Παναγίας Νερατζιώτισσας βρίσκεται υπέρθυρο από κυανότεφρο μάρμαρο (διαστ. 0,22 × 1,54 × 0,14 μ.), επαναχρησιμοποιημένο σε ανάλογη θέση στην είσοδο του κυρίως ναού (**εικ. 1**). Το μέλος, που σώζεται σχεδόν ακέραιο, φέρει ανάγλυφη διακόσμηση στην κύρια όψη, με σταυρό στο κέντρο, ο οποίος πλαισιώνεται από δύο μετωπικούς αετούς και δύο ζεύγη αντιμέτωπων γρυπών. Ο σταυρός, ισοσκελής με διαπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών, εγγράφεται σε κύκλο, στο κάτω μέρος του οποίου υπάρχει μικρή ημικυκλική απόφυση. Τα διάκενα των κεραιών πληρούνται με κισσόφυλλα. Προς το σταυρό στρέφουν τις κεφαλές οι δύο αετοί. Κύριο χαρακτηριστικό τους είναι ο σαφής διαχωρισμός των μερών του σώματος με βαθιές γραμμές και σκληρά περιγράμματα. Με τον ίδιο τρόπο αποδίδονται και επιμέρους λεπτομέρειες: με κάθετες ή επάλληλες ημικυκλικές γραμμές διαμορφώνονται τα φτερά και η ουρά, ενώ μικρές ακανόνιστες εγχαράξεις δηλώνουν το πτέρωμα στον κορμό. Τα δύο ζεύγη των αντιμέτωπων φτερωτών γρυπών κλείνουν τη σύνθεση στα άκρα. Και εδώ παρατηρείται έντονη χρήση της γραμμής για το διαχωρισμό των μερών του σώματος και την απόδοση άλλων λεπτομερειών, όπως τα φτερά ή οι μύες των μηρών. Ωστόσο, ο ρωμαλέος κορμός, το υψωμένο μπροστινό άκρο, η ελικοειδής ουρά, δίνουν κάποια ζωντάνια στις μορφές, σε αντιδιαστολή με τους άκρως στατικούς αετούς. Το βάθος της σύνθεσης έχει αφεθεί ακόσμητο και φέρει ίχνη ερυθρού χρώματος. Το ανάγλυφο είναι επίπεδο και αβαθές. Οι μορφές παρατάσσονται συμμετρικά, ανεξάρτητες μεταξύ τους. Η γραμμή κυριαρχεί στη διαμόρφωση των σχηματοποιημένων ζωικών μορφών και, ιδίως στους αετούς, διασπά τη συνοχή τους.

Το θέμα του εγγεγραμμένου σε κύκλο σταυρού αποτελεί παλαιοχριστιανική επιβίωση, όπως άλλωστε και η μικρή ημικυκλική απόφυση στο κάτω μέρος του κύκλου, που αποτελεί κατάλοιπο του κόμβου από όπου εκφύονταν ταινίες[4]. Μια άλλη παλαιοχριστιανική επιβίωση, τα φύλλα κισσού, γνωρίζουν μεγάλη διάδοση κατά τον 9ο αιώνα και παραμένουν συνήθη και κατά το 10ο[5]. Ειδικότερα, το θέμα του σταυρού με κισσόφυλλα στα διάκενα των κεραιών, είναι κατά την περίοδο

4. Σκλαβου-Μαυροειδη, *Γλυπτά*, σ. 76, αριθ. 103.

5. Γ. Σωτηριου, «Ο εν Θήβαις ναός Γρηγορίου του Θεολόγου», *ΑΕ* 1924, σ. 19, σημ. 1, και «Η βυζαντινή γλυπτική της Ελλάδος κατά τον 7ον και 8ον αιώνα», *ΑΕ* 1937, σ. 181-182, εικ. 15-16.

αυτή ιδιαίτερα αγαπητό και απαντά σε μεγάλη έκταση σε δύο χρονολογημένα μνημεία του 9ου αιώνα, στον Άγιο Γρηγόριο Θηβών[6] (872) και στη Σκριπού[7] (873/4). Σε σύγκριση με τα περισσότερα παραδείγματα από αυτά τα δύο μνημεία, που διακρίνονται για τη χαλαρότητα στην απόδοσή τους, ο σταυρός στο υπέρθυρο της Νερατζιώτισσας είναι σαφώς κανονικότερος σε σχήμα και εκτέλεση, στοιχείο που, σε συνδυασμό με την παρουσία ζωικών μορφών, οδηγεί σε μεταγενέστερη χρονολόγηση.

Η παρουσία ζώων ανατολικής προέλευσης στη βυζαντινή γλυπτική κυριαρχεί στις συνθέσεις από το 10ο αιώνα[8]. Το επεξεργασμένο από το Ισλάμ θεματολόγιο της σασσανιδικής παράδοσης[9] μεταφέρεται και διαδίδεται στο Βυζάντιο μέσω του εμπορίου υφασμάτων και ειδών μικροτεχνίας[10]. Οι απεικονίσεις ζώων στο υπέρθυρο της Νερατζιώτισσας εντάσσονται σε αυτό το ρεύμα και δείχνουν να είναι στενά συνδεδεμένα με παραστάσεις από σύγχρονα έργα υφαντικής. Από μια ενδεικτική σύγκριση με τέτοια έργα (λειψανοθήκη του Αγίου Γερμανού στην Auxerre με παράσταση αετών[11] γύρω στο 1000 και λειψανοθήκη του Αγίου Σίβιαρντ στη Sens, λίγο μεταγενέστερη, κοσμημένη με ζεύγη αντιμέτωπων γρυπών[12]), προκύπτει ένας αριθμός κοινών στοιχείων που φανερώνει πόσο οι τεχνίτες ενός επαρχιακού εργαστηρίου εξαρτώνταν από αυτά τα πρότυπα.

Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με κάποια ακόμη χαρακτηριστικά του αναγλύφου, όπως η απιόσχημη δήλωση των μυών στους μηρούς των γρυπών, κοινή σε σειρά υπερθύρων του 9ου και κυρίως του 10ου αιώνα από την Αθήνα[13], οδηγούν σε χρονολόγηση του αναγλύφου στο 10ο αιώνα, πιθανόν στο α΄ μισό. Ως πλησιέστερο παράλληλο του υπερθύρου, με πολλά κοινά στοιχεία στην απόδοση των ζωικών μορφών, αναγνωρίζεται τεμάχιο επιστυλίου τέμπλου του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών (Τ 283), προερχόμενο από την ίδια πόλη και χρονολογημένο από τη Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή στο 10ο αιώνα[14].

6. Γ. Σωτηρίου, ό.π. (υποσημ. 5 [1924]), σ. 14-15, εικ. 21, 23, σ. 19, εικ. 29.
7. Μ. Σωτηρίου, «Ο ναός της Σκριπούς Βοιωτίας», *ΑΕ* 1931, σ. 146, εικ. 27. Megaw, «Skripou Screen», εικ. 1h, 2b, e. Grabar, *Sculptures* I, πίν. XLI2, XLII1, 6, 7, 9.
8. Γ. Σωτηρίου, ό.π. (υποσημ. 5 [1924]), σ. 15-16.
9. Miles, «Byzantium and the Arabs», σ. 29.
10. V. Lasareff, «Trois fragments d'épistyles peintes et le templon byzantin», *ΔΧΑΕ* 4 (1964-65), σ. 124-126.
11. L. Bréhier, *La sculpture et les arts mineurs byzantins* (1973) (ανατύπωση), σ. 100, πίν. L XXXVII.
12. L. Boura, *The Griffin through the Ages* (1983), σ. 48, εικ. 54.
13. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, «Ομάδα υπερθύρων του Βυζαντινού Μουσείου», *ΔΧΑΕ* 11 (1982-83), σ. 102-108, εικ. 6-7, 9, 11.
14. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά*, σ. 93, αριθ. 129.

2. Στην αγία Τράπεζα του μικρού μεταβυζαντινού ναού των Αγίων Ασωμάτων, βρίσκεται εντοιχισμένο θωράκιο από υποκύανο μάρμαρο και σε καλή κατάσταση διατήρησης (διαστ. 0,96 × 0,93 × 0,11 μ.), του οποίου την ύπαρξη επεσήμανε πρώτος ο Γεώργιος Λαμπάκης[15] (**εικ. 2**). Η κύρια όψη του φέρει διακόσμηση από τέσσερις μεγάλους σηρικούς τροχούς εγγεγραμμένους σε τετράγωνο πλαίσιο. Οι τροχοί σχηματίζονται από διπλή ταινία και συνδέονται με κόμβους. Σε κάθε τροχό εγγράφονται δύο συμπλεκόμενα τετράγωνα, μέσα στα οποία τοποθετείται ρόδακας, σε δύο εναλλασσόμενους τύπους. Ο ελεύθερος χώρος μεταξύ των τροχών πληρούται με ισοσκελή σταυρό. Το σύνολο εγγράφεται σε τετράγωνο πλαίσιο από πλοχμό και σχηματοποιημένοι φυτικοί βλαστοί καλύπτουν τους εναπομένοντες ελεύθερους χώρους στο κέντρο κάθε πλευράς και στις δύο άνω γωνίες. Η όλη σύνθεση χαρακτηρίζεται από συμμετρία και αυστηρή γεωμετρική οργάνωση. Το ανάγλυφο είναι χαμηλό, με κυρίαρχη την κοίλη πρισματική γλυφή. Μια αδυναμία διακρίνεται στην εκτέλεση των γραμμών στα γεωμετρικά σχέδια, ενώ τα φυτικά στοιχεία αποδίδονται αρκετά σχηματοποιημένα. Η κάπως έντονη εντύπωση του επιπέδου μετριάζεται από τις φωτοσκιάσεις που δημιουργούν οι πρισματικές γλυφές.

Το θέμα των σηρικών τροχών, γνωστό ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο[16], χρησιμοποιείται πολύ συχνά στη γλυπτική από το 10ο αιώνα, ακολουθώντας με τρόπο απλουστευμένο πρότυπα από τη διακόσμηση σύγχρονων εικονογραφημένων χειρογράφων[17] και από πολυτελή υφάσματα[18]. Παραδείγματα της χρήσης του θέματος απαντούν στη λίγο πρωιμότερη Σκριπού[19], στην Παναγία του Οσίου Λουκά[20], στην Αθήνα[21] και στην Κόρινθο[22]. Χαρακτηριστική σειράς γλυπτών της

15. G. Lampakis, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 16, σχέδ. 8. Αναφέρεται και από τον Ορλάνδο (*ΕΜΜΕ* Γ΄ [1993], σ. 200), εσφαλμένα όμως, ως το «έτερον ήμισυ» του ομοίου θωρακίου από τη Νερατζιώτισσα, ενώ σώζεται ακέραιο.
16. Μ. Σωτηρίου, «Το καθολικόν της Μ. Πετράκη», *ΔΧΑΕ* 2 (1960-61), σ. 113-114.
17. Μπούρα, *Γλυπτός διάκοσμος*, σ. 74.
18. Ενδεικτικά αναφέρεται πολυτελές ύφασμα στη Martinskirche στο Lüttich με παράσταση σηρικών τροχών με εγγεγραμμένους γρύπες, χρονολογημένο στον 8ο-10ο αιώνα, βλ. O. von Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei* (1921), εικ. 166.
19. Μ. Σωτηρίου, ό.π. (υποσημ. 7), εικ. 24-25. Megaw, «Skripou Screen», εικ. 1a-b, d, f, 2a, c, e-g. Grabar, *Sculptures* I, πίν. XL1-3, XLI3, 5-6.
20. Μπούρα, *Γλυπτός διάκοσμος*, εικ. 96-99, 101-103, 135, 137-138, 145-146, 184.
21. Ασκληπιείο (Σκλαβού-Μαυροειδή, *Γλυπτά*, σ. 120, αριθ. 160), Μονή Πετράκη (Μ. Σωτηρίου, ό.π. [υποσημ. 16], σ. 113-114, πίν. 50.4) και Βυζαντινό Μουσείο (Σκλαβού-Μαυροειδή, *Γλυπτά*, σ. 120, αριθ. 159).
22. R.L. Scranton, «Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth», στο *Corinth* XVI (1957), σ. 119, αριθ. 154.

ίδιας περιόδου είναι και η εμφάνιση της κοίλης πρισματικής γλυφής[23]. Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με το αβαθές ανάγλυφο, τον αυστηρό γεωμετρικό σχεδιασμό, τη σχηματοποίηση στα φυτικά κοσμήματα, τοποθετούν το θωράκιο των Ασωμάτων στο 10ο αιώνα.

Επιπλέον, ενδιαφέρον στοιχείο για τη χρονολόγηση του θωρακίου αποτελεί ένα επίτιτλο από τον κώδικα Vaticanus Graecus 354, του έτους 949[24]. Το συγκεκριμένο επίτιτλο παρουσιάζει το θέμα των τροχών σε διάταξη κοινή με αυτή του θωρακίου, αλλά σε πολυπλοκότερη απόδοση. Ο Grabar, που χαρακτηρίζει το χειρόγραφο αρχαΐζον και επαρχιακό, επισημαίνει τη σχέση του διακόσμου του με τα γλυπτά της Σκριπούς[25]. Το θωράκιο των Ασωμάτων, που δείχνει να αναπαράγει το θέμα του επίτιτλου, μπορεί να συσχετιστεί με το ίδιο χειρόγραφο. Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνει τη χρονολόγησή του στο 10ο αιώνα, ίσως περί τα μέσα του. Πλησιέστερα παράλληλά του μπορούν να θεωρηθούν ένα θωράκιο από τη Χαλκίδα[26] και ένα από την περιοχή του Ικονίου[27], το δεύτερο με ζωικές μορφές μέσα στους τροχούς, τα οποία τοποθετούνται στο 10ο αιώνα.

Η ύπαρξη ενός θωρακίου όμοιου με αυτό των Αγίων Ασωμάτων στον κοντινό ναό της Παναγίας Νερατζιώτισσας[28], επιτρέπει ορισμένες επιπλέον παρατηρήσεις. Το χαμένο σήμερα δεύτερο θωράκιο, γνωστό μόνον από φωτογραφία του Ορλάνδου[29] (**εικ. 3**), διέφερε από αυτό των Ασωμάτων μόνο κατά την εναλλαγή των δύο τύπων ροδάκων. Είναι προφανές ότι ανήκαν στο ίδιο τέμπλο, που θα εκτελέστηκε το 10ο αιώνα για κάποιον άγνωστο σήμερα ναό, στην περιοχή ανάμεσα και γύρω από τις δύο νεότερες εκκλησίες. Το στοιχείο αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως μία ακόμη ένδειξη της έντονης δραστηριότητας στο ελλαδικό θέμα κατά την περίοδο εκείνη.

3. Στην εξωτερική πλευρά του ίδιου ναού, των Αγίων Ασωμάτων, σώζεται εντοιχισμένο τμήμα επιστυλίου από λευκό μάρμαρο, με ανάγλυφη διακόσμηση στην κύρια όψη (ορατές διαστ. 0,12 × 0,73 μ.) (**εικ. 4**). Στο δεξί σωζόμενο άκρο διακρίνεται σταυρός με ορθογώνιες κεραίες, μικρό δίσκο και σταγόνες τοποθετημένες

23. Γ. Σωτηριου, ό.π. (υποσημ. 5 [1937]), σ. 177.

24. I. Spatharakis, *Corpus of the Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, I, text (1981), σ. 11, αριθ. 10 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία), II, Illustrations, εικ. 27.

25. Grabar, *Sculptures* I, σ. 98-99, πίν. XLV.

26. Ν. Γιαννοπουλος, «Χριστιανικά και βυζαντινά γλυπτά Χαλκίδος», *ΔΧΑΕ* 1 (1924), σ. 108, εικ. 17.

27. J. Gerlighs, «Mittelalteriche Tierreliefs in Anatolien und Mesopotamien», *IstForsch* 42 (1996), πίν. 69, εικ. 6.

28. Επισημάνθηκε και αυτό από τον Λαμπάκη, βλ. G. Lampakis, ό.π. (υποσημ. 1).

29. Α. Ορλανδος, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 201, εικ. 270 (δεξιά).

χιαστί στη διασταύρωση των κεραιών. Ο σταυρός εντάσσεται σε ορθογώνιο, που πλαισιώνεται στα αριστερά από σχηματοποιημένο καμπτώμενο φυτικό κόσμημα. Ανάλογη διαμόρφωση πρέπει να υπήρχε και στη δεξιά πλευρά που δεν σώθηκε. Ο σταυρός θα όριζε το κέντρο του επιστυλίου. Στο αριστερό άκρο διακρίνεται η θέση ενός απολαξευμένου, έξεργου ίσως στοιχείου. Η υπόλοιπη επιφάνεια καλύπτεται με πλέγμα τριμερών ταινιών που συναντώνται κατά οξεία γωνία. Τα σημεία διασταύρωσής τους έχουν τονιστεί με τρυπάνι. Το ανάγλυφο συνολικά είναι χαμηλό, με κύριο χαρακτηριστικό τη χαλαρή και αδέξια εκτέλεση. Ο σταυρός παρουσιάζεται λιτός, με το φυτικό στοιχείο στα αριστερά του έντονα σχηματοποιημένο.

Το πλέγμα στο επιστύλιο των Ασωμάτων αποτελεί εκδοχή του σχηματοποιημένου πλέγματος που γνωρίζει μεγάλη διάδοση στον ελλαδικό χώρο κατά το 12ο αιώνα[30], ιδιαίτερα μάλιστα στην Αττική, όπου απαντούν πλήθος παραδειγμάτων στην πόλη της Αθήνας[31], στον Άγιο Σάββα στην Ιερά Οδό[32], στο Δαφνί[33], στην Αγία Άννα στις Κουκουβάουνες και στον Άγιο Νικόλαο στην Πάρνηθα[34]. Την ίδια περίοδο είναι συνηθισμένη και η χρήση σταυρών με ορθογώνιες κεραίες, με πολλά παραδείγματα σε όλο τον ελλαδικό χώρο και την περιοχή της Βοιωτίας και της Αττικής[35]. Ο κάπως αδέξιος σταυρός στο επιστύλιο των Ασωμάτων θα μπορούσε να θεωρηθεί απλουστευμένη εκδοχή αυτού του τύπου. Με βάση τα παραπάνω προτείνεται χρονολόγηση του επιστυλίου στο 12ο αιώνα, με το χαρακτηριστικό ότι πρόκειται για επαρχιακό έργο που αναπαράγει αδέξια σύγχρονά του θέματα.

30. Χ. Μπούρας, «Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου, άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου», *ΔΧΑΕ* 13 (1985-86), σ. 49. Σκλαβού-Μαυροειδή, *Γλυπτά,* σ. 164-165, αριθ. 224-225.

31. Γοργοεπήκοος (Grabar, *Sculptures* II, σ. 96, αριθ. 81, πίν. L XX), Αρχαία Αγορά (Χ. Μπούρας, ό.π.), σαρκοφάγος Αγίων Αποστόλων (A. Frantz, «The Church of the Holy Apostles», *Athenian Agora* XX [1971], σ. 14, εικ. 6, πίν. 10δ), Βυζαντινό Μουσείο (Λ. Φιλιππίδου-Μπούρα, «Ο εξωνάρθηκας του καθολικού του Οσίου Λουκά Φωκίδας», *ΔΧΑΕ* 16 [1972], σ. 20-21, σημ. 9. Σκλαβού-Μαυροειδή, *Γλυπτά*).

32. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 144, εικ. 188.

33. G. Millet, *Le monastère de Daphni* (1899), εικ. 7.

34. Σ. Μουζάκης, Α. Καλλή-Μουζάκη, *Ο δίκλιτος ναός της Αγίας Άννας στη Μεταμόρφωση - Κουκουβάουνες Αττικής* (1980), εικ. 22-26.

35. Εξωνάρθηκας Οσίου Λουκά (Φιλιππίδου-Μπούρα, ό.π. [υποσημ. 31], σ. 19-22), Θήβα (Α. Ορλάνδος, «Γλυπτά του Μουσείου Θηβών», *ΑΒΜΕ* Ε΄ [1939-40], σ. 143, εικ. 25), Όσιος Μελέτιος (Α. Ορλάνδος, «Η μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλαύρια αυτής», *ΑΒΜΕ* Ε΄ [1939-40], εικ. 21, 47-48), σαρκοφάγος Αγίων Αποστόλων (A. Frantz, ό.π. [υποσημ. 31]), Βυζαντινό Μουσείο (Σκλαβού-Μαυροειδή, *Γλυπτά*, σ. 153, αριθ. 209, σ. 174-175, αριθ. 241, σ. 181-182, αριθ. 252).

Ως πλησιέστερα παράλληλά του αναγνωρίζονται δύο γλυπτά: το πρώτο, ένα θύρωμα από την Αθήνα (Παλαιό Πανεπιστήμιο) διακοσμημένο με το ίδιο πλέγμα, το οποίο χρονολογείται από τη Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή στο 12ο αιώνα[36]. Το δεύτερο, ένα επιστύλιο με το ίδιο πλέγμα και παρόμοιο σταυρό, του οποίου τα άνω διάκενα πληρούν πτηνά, βρίσκεται στη μονή Σαγματά[37]. Οι ομοιότητές τους στα θέματα και την ποιότητα της απόδοσης είναι τέτοιες, ώστε να μπορούν ακόμη και να αποδοθούν στο ίδιο εργαστήριο. Ο Σ. Βογιατζής χρονολογεί το επιστύλιο της μονής Σαγματά στον 11ο αιώνα[38]. Ωστόσο, φαίνεται ίσως πιο εύλογο τα επαρχιακά αυτά έργα να αντιγράφουν με τρόπο στεγνό και αδέξιο τα ήδη παγιωμένα θέματα του 12ου αιώνα, παρά να αποτελούν πρώιμες εκφράσεις τους.

Το μικρό δείγμα γλυπτικής από την Αττική που εξετάστηκε εδώ βοηθά στην παρακολούθηση των εξελίξεων στην τέχνη του αναγλύφου στην περιοχή αυτή κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους και κυρίως κατά το 10ο αιώνα. Η είσοδος των νέων, ανατολικής προέλευσης θεμάτων και η συνύπαρξή τους με παλαιοχριστιανικές επιβιώσεις, η σημασία των πολυτελών υφασμάτων και των χειρογράφων για τη διάδοση της νέας θεματολογίας και, γενικά, η πρόσληψη και η απόδοση των νέων στοιχείων από τα επαρχιακά εργαστήρια είναι σημεία που ανιχνεύονται στα γλυπτά του Αμαρουσίου. Επιπρόσθετα, γίνεται φανερή η σημασία του διάσπαρτου υλικού ως ιστορικού τεκμηρίου σε περιοχές όπου παρατηρείται έλλειψη κάθε άλλου σχετικού στοιχείου. Η συγκέντρωση και μελέτη αυτών των σπαραγμάτων μπορεί λοιπόν να αποφέρει πολύπλευρα οφέλη.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Όπως σημειώνεται στην εισαγωγή, μια σειρά από μεσοβυζαντινά γλυπτά από το Μαρούσι, τα οποία ανήκαν σε διαλυμένη σήμερα συλλογή και έχουν χαθεί, είχαν αποτυπωθεί φωτογραφικά από τον Α. Ορλάνδο. Παρακάτω δίνεται ένας συνοπτικός κατάλογος αυτών των γλυπτών και επιχειρείται μια κατά προσέγγιση χρονολόγησή τους, σύμφωνα με όσα στοιχεία μπορούν να εξαχθούν από τις υπάρχουσες φωτογραφίες.

36. *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, κατάλογος έκθεσης (1985), σ. 26, αριθ. κατ. 8.

37. Σ. Βογιατζης, «Ο γλυπτός διάκοσμος της μονής Σαγματά στη Βοιωτία», *ΑΔ* 51-52 (1996-97), σ. 318-319, αριθ. κατ. 86.

38. Ό.π.

α) Κιονόκρανο οκταγωνικού κιονίσκου (**εικ. 5**, κάτω αριστερά). Στην εικονιζόμενη όψη κοσμείται με λυρόσχημο πλαίσιο, του οποίου οι έλικες στρέφονται προς το εσωτερικό, κάπως αδέξια. Ο εσωτερικός χώρος πληρούται με κάθετα στελέχη που ίσως αποδίδουν σχηματοποιημένα φύλλα. Από το κέντρο του λεπτού άβακα εκφύεται ένα σταγονόσχημο στοιχείο. Όλα τα θέματα έχουν αποδοθεί αρκετά σχηματοποιημένα, με έντονη χρήση της κοίλης πρισματικής γλυφής.

Το ασυνήθιστο κόσμημα των σχηματοποιημένων φύλλων, οι ατέλειες του λυρόσχημου πλαισίου, προσδίδουν κάποια ζωντάνια στη σύνθεση. Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με τον κάπως κυβικό όγκο του κιονοκράνου[39] και τις πρισματικές γλυφές, οδηγούν μάλλον προς το 12ο αιώνα.

β) Κιονόκρανο με συμφυή πιθανότατα κιονίσκο (**εικ. 5**, κάτω σειρά στο κέντρο). Στην εικονιζόμενη όψη έφερε λυρόσχημο πλαίσιο από διπλή ταινία και στο κέντρο εξάκτινο ρόδακα προβαλλόμενο σε δίσκο.

Λυρόσχημα πλαίσια με ρόδακες απαντούν ήδη από το 10ο αιώνα, με περίοδο μεγάλης διάδοσης το 12ο αιώνα[40]. Το συγκεκριμένο κιονόκρανο, με τον κάπως ογκώδη άβακα, το λιτό ρόδακα και το επίσης λιτό πλαίσιο με την πρισματική γλυφή, μπορεί να ενταχθεί στα πρώιμα παραδείγματα αυτής της κατηγορίας, στο 10ο-11ο αιώνα.

γ) Κιονόκρανο (**εικ. 5**, άνω δεξιά). Στην εικονιζόμενη όψη, ταινιωτά στελέχη συγκλίνουν στον κατακόρυφο άξονα του κιονοκράνου, σχηματίζουν κόμβους από όπου εκφύεται τρίφυλλο μάλλον επιπεδόγλυφο και απολήγουν σε έλικες στις γωνίες του άβακα. Από τις έλικες κρέμονται φυτικά στοιχεία, πιθανόν βότρεις, δουλεμένα σχεδόν ολόγλυφα, με βαθιά λάξευση του μαρμάρου γύρω τους.

Η διακρινόμενη εδώ χρήση διαφορετικών τεχνικών επεξεργασίας στο ίδιο μέλος, η ραδινότητα των ταινιωτών στοιχείων και οι σχεδόν πλαστικοί βότρεις, συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας εξεζητημένης σύνθεσης που με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά θα μπορούσε να τοποθετηθεί προς τα τέλη του 12ου αιώνα[41].

δ) Κιονόκρανο οκταγωνικού κιονίσκου (**εικ. 5**, κάτω δεξιά). Η εικονιζόμενη όψη κοσμείται με οκτώφυλλο ρόδακα που περικλείεται σε κυκλικό πλαίσιο – δεν διακρίνεται αν έχει δύο ή τέσσερις κόμβους.

39. Κιονόκρανα διακρινόμενα για τον κυβικό όγκο τους απαντούν κυρίως στο 12ο αιώνα (Σκλαβου-Μαυροειδη, *Γλυπτά*, σ. 163, αριθ. 222, σ. 173, αριθ. 239).

40. Σκλαβου-Μαυροειδη, *Γλυπτά*, σ. 155, αριθ. 212.

41. Boura, «Architectural Sculptures», σ. 71.

Ρόδακες μέσα σε κυκλικά πλαίσια με κόμβους απαντούν κατά το 10ο και ιδιαίτερα τον 11ο αιώνα[42]. Ο συγκεκριμένος τύπος ρόδακα, που έχει ως ένα βαθμό πλαστικότητα, είναι χαρακτηριστικός του 11ου αιώνα[43]. Το κιονόκρανο μπορεί να τοποθετηθεί σε αυτή την περίοδο.

ε) Θωράκιο. Από τη φωτογραφία[44] (**εικ. 6**) φαίνεται πως ήταν μάλλον ορθογωνίου σχήματος και σωζόταν ελλιπές κατά την κάτω πλευρά. Μεγάλος ισοσκελής σταυρός κυριαρχεί στη διακόσμησή του. Είναι εγγεγραμμένος σε απλό πλαίσιο, οι κεραίες του απολήγουν σε ημικύκλια που τονίζονται με σταγόνες, ενώ το σημείο διασταύρωσής τους φέρει μικρό δίσκο και σταγόνες χιαστί. Τα άνω διάκενα πληρούνται με πτηνά που ραμφίζουν αστεροειδή ρόδακα το αριστερό, πυροστρόβιλο το δεξιό. Τα κάτω διάκενα πληρούνται με σχηματοποιημένους βλαστούς που φέρουν βότρεις. Όσο διακρίνεται από τη φωτογραφία, τα δύο πτηνά έχουν σαφή δήλωση των βασικών στοιχείων (κεφαλή με ράμφος, φτερά, κάτω άκρα, ουρά), ενώ η καμπύλη στάση τούς προσδίδει ζωηράδα. Οι φυτικοί βλαστοί, χαρακτηρίζονται για την έντονη σχηματοποίηση και τη χρήση της κοίλης πρισματικής γλυφής. Η όλη σύνθεση δείχνει ισορροπημένη.

Ο μεγάλος σταυρός κατέχει κυρίαρχη θέση στο θωράκιο, όπως συμβαίνει κατά κανόνα το 10ο αιώνα[45]. Ο συγκεκριμένος τύπος σταυρού γνωρίζει ευρεία διάδοση κατά το 10ο-11ο αιώνα, με πλήθος παραδειγμάτων και παραλλαγών[46]. Τα πτηνά στις οριζόντιες κεραίες, θέμα σε χρήση κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, επανέρχονται κατά τα τέλη του 10ου-αρχές 11ου αιώνα[47]. Αστεροειδείς ρόδακες αντίστοιχοι με αυτόν του εξεταζόμενου θωρακίου απαντούν κυρίως από τον 11ο αιώνα[48]. Οι πυροστρόβιλοι ανήκουν στα χαρακτηριστικά διακοσμητικά θέματα του 10ου-11ου[49]. Οι βλαστοί με την πρισματική γλυφή δεν δείχνουν ιδιαίτερη ευκαμψία. Με βάση τα στοιχεία αυτά προτείνεται χρονολόγηση στα τέλη του 10ου-αρχές του 11ου αιώνα.

42. Σκλαβου-Μαυροειδη, *Γλυπτά*, σ. 142, αριθ. 190-191.

43. Ό.π., σ. 133 αριθ. 179.

44. Α. Ορλανδος, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 201, εικ. 270 (άνω αριστερά).

45. Σκλαβου-Μαυροειδη, *Γλυπτά*, σ. 135, αριθ. 181.

46. Αναφέρονται ενδεικτικά παραδείγματα από το Μπάρι της Ιταλίας (M.M. Lovecchio, «La scultura bizantina dell'XI secolo», *MEFRA* 93 [1981], 1, σ. 22-26, εικ. 6, σ. 31-33, εικ. 11), από τη Νάξο, του τέλους του 10ου-α΄ μισού του 11ου (Πεννας, *Μελέτη*, σ. 24-26, αριθ. 32-33) και από τον Άγιο Αχίλλειο Πρεσπών, του 10ου αιώνα (Ν. Μουτσοπουλος, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Ένα μνημείο κιβωτός της τοπικής ιστορίας* [1999], σ. 146).

47. Σκλαβου-Μαυροειδη, *Γλυπτά*, σ. 123, αριθ. 165.

48. Όπως στο θωράκιο Τ 164 του Βυζαντινού Μουσείου, του 11ου αιώνα (ό.π., σ. 133, αριθ. 179).

49. Ό.π., σ. 120, αριθ. 159, σ. 134-135, αριθ. 180-181.

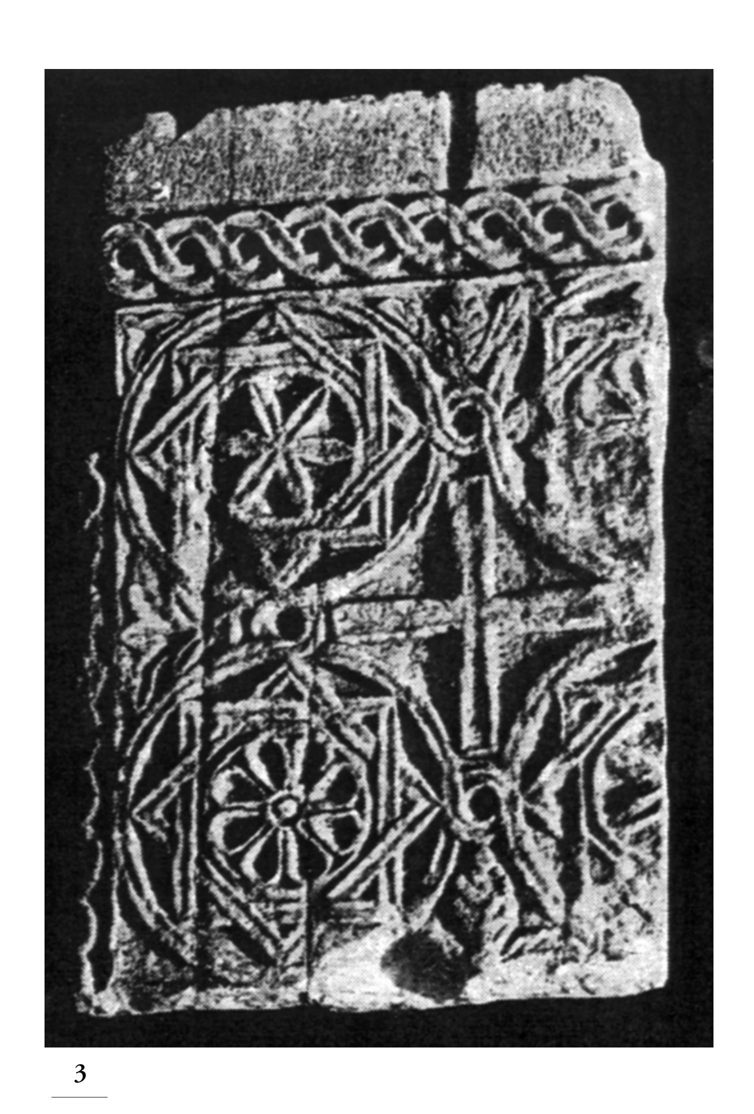

1

2

Εικ. 1. — Υπέρθυρο στην είσοδο του κυρίως ναού της Παναγίας Νερατζιώτισσας.
Εικ. 2. — Θωράκιο στην αγία τράπεζα των Αγίων Ασωμάτων.

3

Εικ. 3. — Θωράκιο, σήμερα χαμένο, από την Παναγία Νερατζιώτισσα (Α.Κ. Ορλανδος, *ΕΜΜΕ* Γ [1933], σ. 201, εικ. 270).

4

5

Εικ. 4. — Τμήμα επιστυλίου εντοιχισμένο στους Αγίους Ασωμάτους.
Εικ. 5. — Κιονόκρανα κιονίσκων αποκείμενα άλλοτε στον αυλόγυρο της Παναγίας Νερατζιώτισσας (Α.Κ. Ορλανδος, *ΕΜΜΕ* Γ′ [1933], σ. 201, εικ. 269).

6

Εικ. 6. — Θωράκιο, ευρισκόμενο άλλοτε στον αυλόγυρο της Παναγίας Νερατζιώτισσας (Α.Κ. Ορλανδος, *ΕΜΜΕ* Γ′ [1933], σ. 201, εικ. 270).

SOMMAIRE

V. LE NORD DE LA GRÈCE

VI. LA GRÈCE CENTRALE

VII. LE PÉLOPONNÈSE

VIII. LES ÎLES DE LA MER ÉGÉE ET DU DODÉCANÈSE

IX. ASPECTS TECHNIQUES

X. ASPECTS ICONOGRAPHIQUES